

КОШИЛОВЦЫ-ОБОЗ — ПАМЯТНИК МИРОВОГО ЗНАЧЕНИЯ

В статье дается краткая историография изучения многослойного поселения в урочище Обоз села Кошиловцы Залещицкого р-на Тернопольской обл. Культурные слои, обнаруженные на поселении относятся к трипольской, древнерусской культурам, культуре Гава-Голигради и позднему средневековью. Памятник, открытый А. Шнайдером в 1878 г., многократно исследовался археологами, как отечественными, так и иностранными. Подчеркнуто значение раскопок К. Гадачака, считавшего поселение центром средоточения гончаров трипольско-кукутенской культурно-исторической общности. Находки из урочища Обоз хранятся в музеях Залещиков, Тернополя, Львова, Кракова, Познани, Варшавы, Оксфорда и Лондона.

V. I. Oliinyk

KOSHYLIVTSI - OBOZ IS A MONUMENT OF WORLD SIGNIFICANCE

The paper presents the short historiography of investigation of the multilayered settlement at the tract of Oboz near vil. Koshylivtsi, Zaleshchiki district, Ternopil' region. Cultural strata revealed at the settlement belong to the Trypillya and Old Russian cultures, the culture of Gava-Goligradi and the later Middle-Age. The monument discovered by A. Schneider in 1878 was repeatedly studied by domestic and foreign archaeologists. We emphasize the meaning of excavations performed by K. Hadaczek who considered the settlement as a center of potters from the Trypillya-Kukuteni cultural-historical community. Finds from the tract of Oboz are kept in museums of Zaleshchiki, Ternopil', L'viv, Cracow, Warsaw, Oxford, and London.

Одержано 24.04.2000

М. П. Кучера

ЗАЛИШКИ ВОДОЗБІРНИХ СПОРУД НА СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ ГОРОДИЩАХ Х—ХІІІ ст.

Розглядаються залишки джерел водопостачання, які збереглися на городищах у вигляді ям від колодязів та западин на місці природних криниць.

Наявність в укріпленому пункті питної води було важливою передумовою боєздатності захисників на випадок ворожої облоги. Тому в укріпленнях влаштовували колодязі, залишки яких збереглися на частині слов'яно-руських городищ у вигляді великих лійкоподібних ям, і менше — обвалованих природних западин на місці природних криниць.

Залишки штучних ямних споруд діаметром 7—20 м та глибиною до 2—3 м і більше. Найранішою пам'яткою з водозабірною спорудою слід вважати сіверянське городище роменської культури VIII—X ст. поблизу с. Зарічне на р. Ворскла Тростянецького р-ну Сумської обл.¹ Городище складне, з трьох частин, яма діаметром 10—12 м, глибиною 1,5 м, розташована на головній мисовій частині (рис. 1, 1).

У Південному Побужжі Вінницької обл. на шести уличьких городищах Х—ХІ ст. — чотирьох біля сіл Гута, Ометинці, Джуринці, Криківці Немирівського р-ну та двох біля с. Дашів Іллінецького р-ну — збереглися ями діаметром 7—8 м, глибиною 1,5—2 м (рис. 1, 2—7)².

На городищах IX—ХІІІ ст. з роменською і давноруською культурою Ніцаха II на р. Ворсклиця Тростянецького р-ну Сумської обл.³, Глинське I, Глинське II на р. Ворскла Зіньківського р-ну Полтавської обл.⁴, Кам'яне⁵ і Зелений Гай⁶ на р. Псьол Лебединського і Сумського р-нів Сумської обл., а також на дитинці городища в с. Хотимизьк на р. Ворскла Борисівського р-ну Белгородської обл. (РФ)⁷ збереглися ями діаметром 10—20 м, глибиною 1,5— близько 5 м (рис. 1, 8—11).

© М. П. КУЧЕРА, 2000

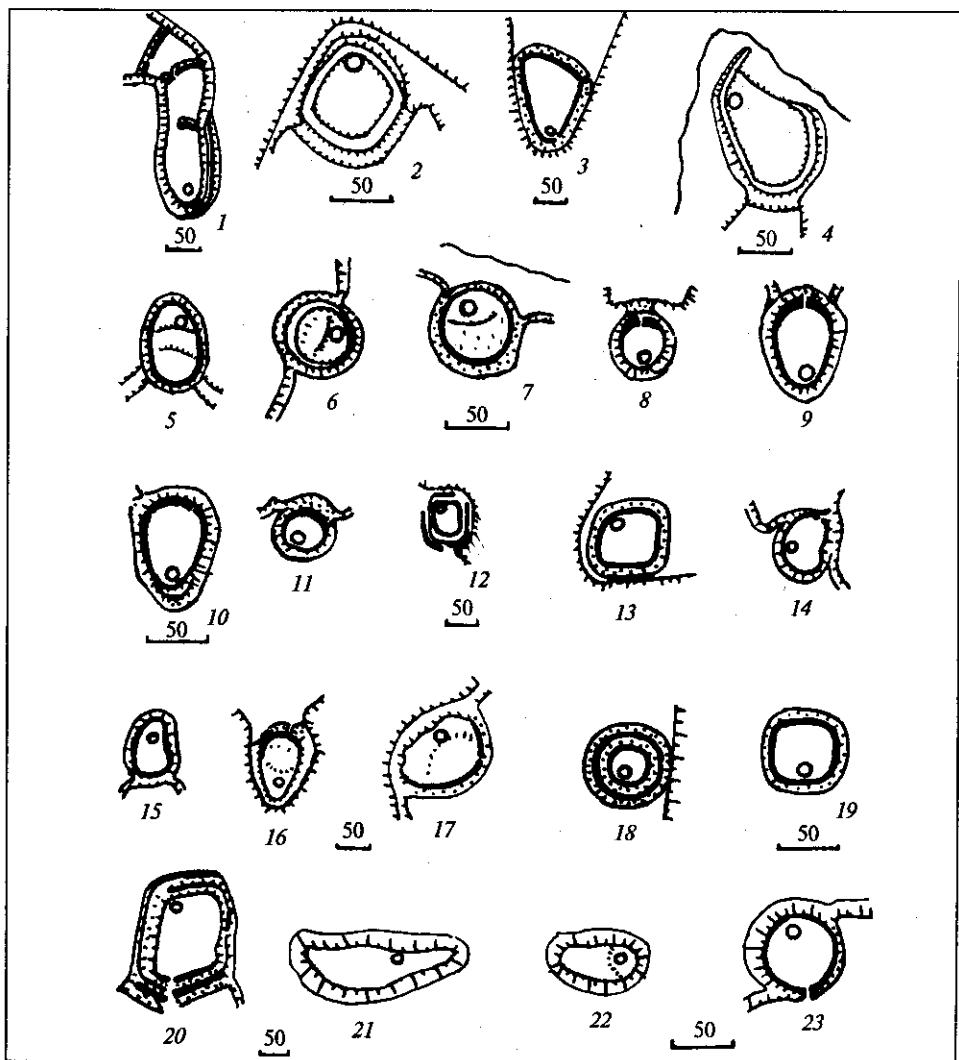

Рис. 1. Плани городищ. 1 — Зарічне; 2 — Дашів I; 3 — Ометинці; 4 — Джуриці; 5 — Криківці; 6 — Дашів II; 7 — Гута; 8 — Ніцаха II; 9 — Глинське I; 10 — Глинське II; 11 — Кам'яне; 12 — Одеради; 13 — Острожець; 14 — Білів; 15 — Басів Кут; 16 — Стеблівка; 17 — Устенське II; 18 — Каленики; 19 — Сенча; 20 — Вел. Деревичі; 21 — Данилів; 22 — Істожек; 23 — Чутівка.

У басейні р. Прут Чернівецької обл. відомі два складні городища літописних хорватів із залишками ям від колодязів: біля с. Коростовата Кіцманського р-ну (IX—XI ст.) (рис. 2, 6)⁸ та біля с. Карапчів Вишницького р-ну (IX—XIII ст.) (рис. 2, 9)⁹. Яма від колодязя є також на дитинці складного городища IX—XIII ст. біля с. Жорнів в басейні р. Горинь Дубнівського р-ну Рівненської обл.¹⁰. До числа раних волинських пам'яток із залишками колодязів належить городище Одеради X—XI ст. Ківерцівського р-ну Волинської обл., на якому збереглася яма діаметром близько 10 м, глибиною 2 м (рис. 1, 12)¹¹ та городище Острожець X—XII ст. Млинівського р-ну Рівненської обл. з ямою діаметром 10 м, глибиною 1,8 м (рис. 1, 13)¹². На дитинці складного городища X—XI ст. біля с. Листвин в басейні р. Горинь Дубнівського р-ну Рівненської обл. знаходиться яма глибиною 6 м, яка в поперечнику становить 20 м (рис. 2, 11)¹³. Одне городище XI ст. з ямою діаметром близько 25 м, що походить, очевидно, від колодязя, відоме в Гродненській обл. (м. Волковиськ, уроч. Муравельник (Білорусь))¹⁴.

На дитинці літописного Білгорода під Києвом (кінець X ст.) В. В. Хвойка дослідив колодязь у вигляді ями діаметром 9 м, у якій з глибини 8 до 15 м знаходився зруб розміром 3,1 × 3,1 м з дубових деревин¹⁵. До дна колодязь не було розкопано.

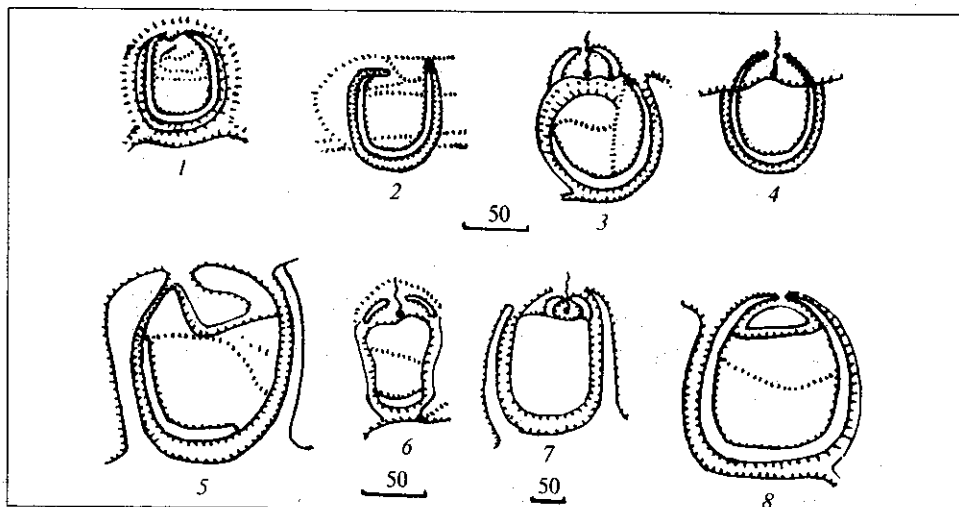

Рис. 2. Плани городищ. 1 — Ст. Безрадичі; 2 — Золотоноша; 3 — Кизивер; 4 — Бубнівська Слобідка; 5 — Мащківці; 6 — Коростовата; 7 — Михнів; 8 — Сутейськ; 9 — Карапчів; 10 — Судова Вишня; 11 — Листвин.

На дитинці літописного Дорогобужа на р. Горинь (сучасне с. Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл.), життя на якому існувало з X до XIV ст. і пізніше, було досліджено залишки колодязя під час розробки городища кар'єром цегельного заводу. Від колодязя в кар'єрі на глибині 8 м від сучасної поверхні відкрито залишки зрубу розміром 4×4 м, який було збудовано в крутій ямі діаметром 7,3 м, глибиною 17 м від рівня сучасної поверхні. В нижній частині, на глибині від 17 до 20 м, яма була квадратною $3,5 \times 3,5$ м і в ній знаходився зруб розміром $2,7 \times 2,7$ м¹⁶. На підставі знахідок із верхньої частини заповнення між стінками ями і зрубом автор розкопок В. А. Прищепа датує колодязь кінцем XI — початком XII ст.¹⁷

На дитинці городища XI—XII ст. біля смт Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл. О. О. Ратичем під час дослідження культурного шару на глибині 60—80 см було виявлено яму з чорноземним заповненням діаметром 10 м (рис. 2, 10). До глибини 4 м яма лійчасто звужувалась, а далі була циліндричною діаметром 2,6—2,7 м. З глибини 5 м розкопки ями було припинено¹⁸.

Ями від колодязів зафіксовано на 15 городищах, які датуються XI—XIII ст., і укріплення на яких були збудовані не раніше кінця X — початку XI ст. З них одне городище літописного Сутейська знаходиться між верхів'ями Західного Буту і Вісли в межах сучасної Польщі (с. Сонсядка на р. Пор — лівої притоки р. Вепш). На його дитинці З. Вартоловською було досліджено яму діаметром близько 20 м, глибиною близько 1,5 м (рис. 2, 8)¹⁹. Яма від колодязя була лійкоподібною, діаметром у верхній частині 8 м, глибиною близько 16 м²⁰. З. Вартоловською було розкопано всю площу дитинця і досліджено ділянку валу по його периметру. На її думку, дитинець збудовано за часів Ярослава Мудрого в 30-х роках XI ст.²¹. Цим часом автор датує і колодязь, оскільки ґрунт з нього був використаний на вал та нівелювання площі дитинця²². Одне городище XI—XIII ст. з ямою діаметром 12—13 м відоме в с. Индури Гродненського р-ну Гродненської обл. (Білорусь)²³. 5 городищ XI—XIII ст. з ямами від колодязів знаходяться на Волині в басейні р. Горинь: Білів (Рівненський р-н), Басів Кут (м. Рівне), Стеблівка та Устенське II Здолбунівського р-ну Рівненської обл., дитинець городища біля с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1, 14—17; 2, 7)²⁴. Ями на цих городищах діаметром 7—10 м, глибиною 1—3 м. На городищі XI—XIII ст. поблизу с. Старі Безрадичі на р. Стугна на Київщині збереглася яма діаметром близько 13 м, глибиною близько 3 м (рис. 2, 1)²⁵. Інші 7 городищ XI—XIII ст. розташовані на Лівобережній Україні в Черкаській та Полтавській обл.: Бубнівська Слобідка та Золотоноша на Лівобережжі Дніпра²⁶, Каленики на р. Супій²⁷, Кизивер²⁸, Чутівка²⁹, Мащківці³⁰ та Сенча³¹ на р. Сула (рис. 1, 18, 19, 23; 2, 2—5). Найбільші ями діаметром 18—20 м знаходяться на городищах в Мащківцях, Кизивері та Калениках.

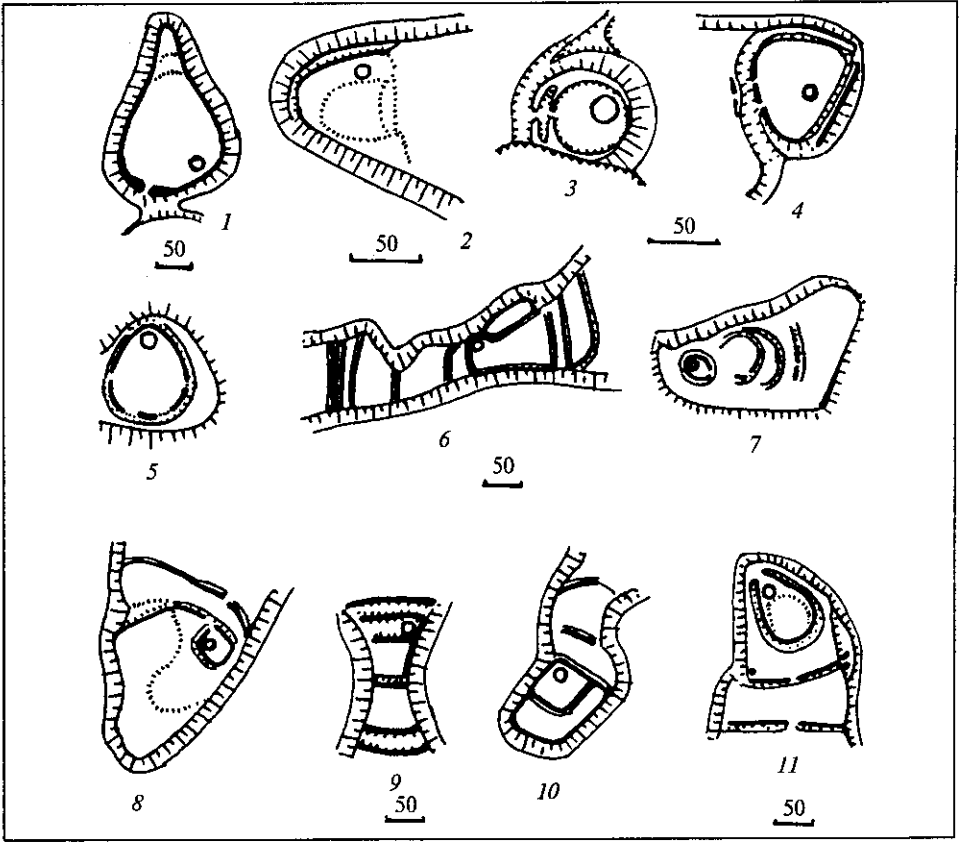

Рис. 3. Плани городищ. 1 — Тарасівка; 2 — Городище; 3 — Крикливець; 4 — Ломачинці; 5 — Рудницьке; 6 — Мазурівка; 7 — Яструбиха; 8 — Тарасівка.

Очевидно, колодязні ями знаходились на городищах XI—XIII ст. в селах Лящівка та Тарасівка на р. Сула, майданчики яких пошкоджені селітроварінням ще в пізнє середньовіччя.

На найпізніших давноруських пам'ятках з культурним шаром XII—XIII ст. ями відомі лише на городищах літописних Данилова та Истожа (рис. 1, 21, 22) поблизу с. Стіжок Шумського р-ну Тернопільської обл.³² та на городищі літописного Деревича (рис. 1, 20) в с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл.³³. Подібна яма, діаметром близько 10 м, глибиною 3 м, відома на городищі біля с. Спас у верхьому Подністров'ї Старосамборського р-ну Львівської обл., на якому культурного шару не виявлено, але функціонування якого відносять до давньоруського часу³⁴. Лійкоподібна яма діаметром понад 10 м, глибиною до 1 м є на городищі в с. Кричильськ на р. Горинь Сарненського р-ну Рівненської обл., датування якого через відсутність виразних знахідок не встановлено³⁵.

Подібного типу колодязь було досліджено М. Ф. Рожко в наскельній фортеці Тустань поблизу с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. у верхів'ях Дністра. Яма колодязя видовбана у пісковикі біля основи скельної групи Камінь, в плані округла, циліндрична, діаметром в середньому 2 м, глибиною 30 м³⁶. На площі фортеці є культурний шар від IX до XIV ст. і, очевидно, пізнішого часу. Автор розкопок вважає, що за археологічним матеріалом колодязь припинив функціонування не пізніше XIII—XIV ст.³⁷. На цій же пам'ятці на схилі Камінь досліджено яму-цистерну (вона досягала водоносного шару), видовбану на глибину 14 м. Зверху на висоту до 2 м яма була квадратною 2,2 × 2,2 м із залишками згорілого зрубу. Нижче вона поступово звужувалась, набуваючи форми прямокутника із заокругленими краями, поперечником 1 м на дні³⁸. Автор датує цистерну X ст. на підставі горщика з її дна³⁹, проте не виключено, що цей горщик, судячи з фото, належить до дещо пізнішого часу.

Територіально городища з колодязними ямами обмежуються лісостеповою частиною Русі. Щодо хронології, то ці колодязні споруди застосовувались східними слов'янами уже в X ст. Але найбільшого поширення вони набули в XI ст., їх влаштовували в державних укріпленнях Південної Русі від Прута на заході до Ворскли на сході. Натомість на городищах XII — першої половини XIII ст. ями від колодязів відомі в поодиноких випадках.

Вимагають з'ясування первісна форма та розміри верхньої частини городищеньських колодязів. Якщо вони дійсно були лійкоподібної форми, то це були не звичайні колодязі. Великі розміри ям можна пояснювати потребою значної кількості земляного ґрунту для спорудження валів. А ями такої лійкоподібної форми, очевидно, мали практичне значення: як правило, вони знаходилися на одному з найбільш понижених країв городищ, а на городищі біля с. Карапчів Чернівецької обл. яму діаметром 10 м влаштовано у рові (рис. 2, 9). Безумовно, що до ям стікала дощова вода та вода від танення снігу, який накопичувався взимку на оточеному оборонним валом майданчику. Ці колодязі-резервуари призначались для користування у виняткових випадках. На більшості городищ з ямами культурний шар дуже незначний, а інколи майже відсутній. Населення постійно проживало біля підніжжя фортець у долинах з природними водоймищами та джерелами, де було неглибоко до води, у разі необхідності спорудити колодязь. Прикладом можуть бути звичайні колодязі, відкриті у давньоруських селищах Шумлай та Автуниці Чернігівської обл.⁴⁰

Іншим типом фортечних водозбірних споруд були відповідним чином обладнані природні джерела, включені в межі укріплень. Залишки їх є на деяких городищах південнобузьких уличів у Вінницькій обл. На цих городищах, які займають миси на краю плато над долинами та балками, в пониженій кінцевій частині, звичайно на схилі, збереглися вали, які на зразок кліщів охоплюють невеличку площу з западиною від джерела. На городищах Крикливець Крижопільського р-ну, Мазурівка Тульчинського р-ну, Яструбиха Немирівського р-ну (рис. 3, 3, 6, 7) джерела діють і зараз: з них витікає струмок до долини. На городищі Рудницьке Піщанського р-ну джерело забите, тут вода виступає в кількох місцях на поверхні обвалованого мисового майданчика. На трьох перших городищах вали спеціально добудовані перед мисовою частиною. На городищі Яструбиха, крім того, майданчик з джерелом частково охоплюють кінці рову, що оточує підніжжя мису, а також кінці зовнішнього валоподібного підвищення, що утворилось перед ровом внаслідок ескарпування схилів (рис. 3, 7). Двома валами — одним, що продовжується понад підніжжям мису, й іншим, що від долини захищає майданчик з джерелом на городищі Рудницьке (рис. 3, 5). На городищі Тарасівка II Тульчинського р-ну нижню мисову частину із штучним заглибленням охоплюють кінці валу, що спускається уздовж схилу з основної частини укріплення (рис. 3, 8). На понижених кінцях городищ Тарасівка I Тульчинського р-ну і біля с. Городище Чечельницького р-ну є заглиблення неправильної форми (рис. 3, 1, 2), що походять, очевидно, від джерел.

У Південному Побужжі існує не менше 50 городищ, спорудження яких є всі підстави датувати X ст. Але нами безпосередньо оглянуто 20 пам'яток, тобто джерела водопостачання, очевидно, мають місце і на частині інших городищ.

За межами Південного Побужжя обваловане джерело у мисовій частині існує на городищі Ломачинці IX — першої половини XIII ст. (рис. 3, 4) у Середньому Подністров'ї Сокирянського р-ну Чернівецької обл.⁴¹

Западнини в межах обвалованих майданчиків з джерелами свідчать про те, що раніше на їх місці знаходились штучні котловани, певно, зі зрубами, в яких збиралась вода.

До цього типу колодязів, що живилися джерельною водою, слід віднести залишки споруд, зафіксованих на кількох тиверських городищах X—XI ст. у Нижньому Подністров'ї і на території Молдови. На городищі Екімауці збереглася овальна западина від водозбірної споруди, з якої витікає струмок⁴². На городищі Алчедар у кінцевій мисовій частині Г. Б. Федоров відкрив два колодязі з джерельною водою. Один колодязь досліджено з глибини 1,6—1,8 до 3,2—3,4 м від сучасної поверхні. В ньому знаходився дубовий зруб розміром у верхній частині 3,05 × 2,2 м. Згодом цей колодязь було присипано валом городища і поруч споруджено новий колодязь. Від останнього відкрито яму розміром зверху

5 × 2,9 м, в якій на глибині 4 м виявлено дубовий зруб розміром 4,85 × 1,9 м, розділений поперечною стінкою на дві рівні камери. В кожній камері знаходились внутрішні зруби розміром близько 1,3 × 1,6 м, а простір між стінками зрубів було заповнено камінням і глиною. Обидва колодязі до дна не досліджені через швидке наповнення їх водою, але встановлено, що двокамерний колодязь з подвійними стінками був заглиблений не менше, як на 4,5—5 м від денної поверхні⁴³. В цій же групі пам'яток на городищі Лукашівка в западині на похилій мисовій частині також відкрито залишки зрубу⁴⁴. Аналогічна западина є на городищі Рудь⁴⁵ та діюче джерело — на городищі Куратури.

Згаданими пам'ятками Південного Побужжя та Подністров'я обмежується коло городищ з природними джерелами, пристосованими до потреб оборони. Щодо штучних водозбірних ямних споруд, то влаштування їх не залежало від наявності природних джерел і вони мали більш значне поширення, яке, проте, обмежувалося смугою лісостепу на південному пограниччі Русі з кочівниками.

Про особливу небезпеку, яку становило для Русі сусідство з кочівниками, свідчить майже повна відсутність подібних об'єктів водозабезпечення в оборонному будівництві інших районів Східної Європи. У лісовій смузі відомі лише дві згадувані вище пам'ятки у білоруському Поніманні (Індури та Муравельник). До специфічних оборонних споруд у фортецях Південної Русі належали також пустотілі зрубні кліті за внутрішнім периметром оборонної стіни, які призначались для перебування жителів прилеглого поселення на випадок небезпеки⁴⁷. Подібних споруд у давньоруських фортецях, віддалених від кочівницького степу, на території сучасних Білорусі та лісової смуги Росії не було. Кочівницькою небезпекою спричинено і будівництво в X—XII ст. багаторядних ліній Змійових валів у Середньому Подніпров'ї⁴⁸.

Таким чином, у Південній Русі, в основному на території сучасної України, через постійну небезпеку з боку кочівників довелося здійснити у X—XII ст. цілий комплекс специфічних трудомістких оборонних заходів по будівництву фортечного типу колодязів, резервних приміщень-клітей за периметром укріплень, а також глибокоешелонованої системи оборони зі Змійових валів.

¹ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології НАН України за 1971 рік // НА ІА України. — 1971/17. — С. 11—12.

² Кучера М. П., Юро Р. О. Звіт про роботу Подільського розвідкового загону в 1969 р. // НА ІА НАНУ. — 1969/36. — С. 8—12.

³ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного... — С. 9.

⁴ Там же. — С. 15.

⁵ Там же. — С. 25.

⁶ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 146.

⁷ Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного... — С. 7.

⁸ Тимошук В. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — С. 173.

⁹ Там же. — С. 93, 171.

¹⁰ Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1970 р. // НА ІА НАНУ. — 1970/72. — С. 39—40.

¹¹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л., 1967. — С. 55; Кучера М. П. Звіт про розвідкові археологічні розкопки на городищі поблизу с. Лище та на замчищі поблизу с. Городище Луцького р-ну // НА ІА НАНУ, 1970/21. — С. 18—19.

¹² Кучера М. П. Звіт про розвідкові археологічні розкопки... — С. 18—19.

¹³ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 61.

¹⁴ Там же. — С. 80.

¹⁵ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднестровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — К., 1913. — С. 89.

¹⁶ Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII ст. — Рівне, 1996. — С. 37.

¹⁷ Там же. — С. 37—38.

¹⁸ Ратич О. О. Звіт про дослідження городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1961 р. // НА ІА НАНУ. — 1961/34. — С. 15.

¹⁹ Wartilowska Z. Grod oderwienski Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. — Warszawa, 1958. — С. 52.

²⁰ Ibidem. — С. 74.

²¹ Ibidem. — С. 114.

²² Ibidem. — С. 74.

- ²³ *Раннопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель... — С. 55.
- ²⁴ Там же. — С. 36, 39, 40, 51; *Раннопорт П. А.* К вопросу о Плеснеске. — СА, 1965. — № 4. — С. 97.
- ²⁵ *Кучера М. П.* Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ. — 1972/24. — С. 20.
- ²⁶ *Кучера М. П.* Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — С. 9, 11.
- ²⁷ *Кучера М. П.* Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІН НАНУ. — 1971/17. — С. 13.
- ²⁸ *Кучера М. П.* Давньоруські городища біля хут. Кизивер // Археологія, 1964. — № 16. — С. 103.
- ²⁹ *Кучера М. П.* Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/12. — С. 20.
- ³⁰ *Раннопорт П. А.* Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК, 1954. — Вып. 54. — С. 186.
- ³¹ *Кучера М. П., Сухобоков О. В.* Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону... — С. 33.
- ³² *Раннопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель... — С. 34.
- ³³ *Раннопорт П. А.* Города Болоховской земли // КСИИМК, 1955. — Вып. 57. — С. 54.
- ³⁴ *Раннопорт П. А., Малевская М. В.* Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta Archeologica Carpathica, 1963. — Т. 5. — Fasc. 1—2. — Р. 67; *Рождко М. Ф.* Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — С. 179.
- ³⁵ *Раннопорт П. А.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей на территории Украины в 1961 г. // НА ІА НАНУ. — 1961/17. — С. 18.
- ³⁶ *Рождко М. Ф.* Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996. — С. 101—106.
- ³⁷ Там же. — С. 106.
- ³⁸ Там же. — С. 82—89.
- ³⁹ Там же. — С. 146. — Рис. 74.
- ⁴⁰ *Веремейчик О. М., Готун І. А.* Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія, 1995. — Вып. 4. — С. 85—91.
- ⁴¹ *Тимоциук Б. О.* Ломачинське городище // Археологія, 1973. — Вып. 9. — С. 101. — Рис. 1; *Тимоциук Б. О.* Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С. 82—84.
- ⁴² *Федоров Г. Б.* Городище Екимайцы // КСИИМК, 1953. — Вып. 50. — С. 105.
- ⁴³ *Федоров Г. Б.* Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. // КСИА, 1968. — Вып. 113. — С. 86—90.
- ⁴⁴ *Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф.* Памятники древних славян (VI—XIII вв.). Археологическая карта Молдавской ССР. — Вып. 6. — Кишинев, 1974. — С. 96; *Федоров Г. Б.* Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. // КСИА, 1968. — Вып. 113. — С. 86.
- ⁴⁵ *Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф.* Памятники древних славян... — С. 75.
- ⁴⁶ Там же. — С. 78.
- ⁴⁷ *Кучера М. П.* Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія, 1969. — № 22. — С. 180; *Кучера М. П.* Городища // Археологія Української ССР. — 1986. — Т. 3. — С. 380—381.
- ⁴⁸ *Кучера М. П.* Змиєві вали Середнього Подніпров'я. — К., 1987.

М. П. Кучера

ОСТАТКИ ВОДОСБОРНЫХ СООРУЖЕНИЙ НА СЛАВЯНО-РУССКИХ ГОРОДИЩАХ X—XIII вв.

Остатки водосборных сооружений на славяно-русских городищах X—XIII вв. представлены воронкообразными ямами диаметром 7—20 м, глубиной до 2—5 м, а также обвалованными естественными родниками. Во время раскопок в них были открыты остатки срубов. Эти сооружения были распространены преимущественно в X—XI вв. в лесостепной зоне Руси, граничившей с кочевниками.

М. P. Kuchera

REMAINS OF WATER-COLLECTING CONSTRUCTIONS AT SLAVIC-RUSSIAN SITES OF ANCIENT SETTLEMENTS OF THE X—XIII centuries

The remains of water-collecting constructions at Slavic-Russian sites of ancient settlements of the X—XIII centuries are represented by funnel-like pits of 7—20 m in diameter and up to 2—5 m in depth and by embanked natural sources. Excavations reveal the remains of frames in them. These constructions were mainly spreaded in the forest-steppe zone, bordered with nomads, of Rus' in the X—XI centuries.

Одержано 22.04.1999